

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Informační studia a knihovnictví

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

Martin Lukeš

SPOLEČENSKO-POLITICKÉ ZMĚNY V MEDIÁLNÍ KOMUNIKACI
REFORMAČNÍHO WITTENBERGU

*SOCIAL AND POLITICAL CHANGES IN THE MEDIAL COMMUNICATION
IN REFORMATION WITTENBERG*

Poděkování

Tímto bych chtěl poděkovat PhDr. Richardu Šípkovi za trpělivé vedení, ochotu a odborné konzultace při vedení práce.

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 2. 8. 2012

.....

Jméno autora/autorky

Abstrakt

Bakalářská práce analyzuje vliv knihtisku na mediální komunikaci ve Wittenbergu v období lutheránské reformace. Popisuje vztah knihtisku, humanismu a wittenberské univerzity, tiskařů a Martina Luthera, a shrnuje cenzurní opatření císaře a katolické církve. Pojednává o specifických aspektech mediální komunikace ve Wittenbergu.

Klíčová slova

knihtisk – reformace – leták – Wittenberg – tiskaři – cenzura - média

Abstract

This thesis analyses the influence of book printing on medial communication in Wittenberg during the Lutheran reformation. It describes the relation of the book printing, humanism and the Wittenberg university, printers and Martin Luther, and summarises the censorship acts of the emperor and the Catholic church.

Keywords

book printing – reformation – pamphlet – Wittenberg – printers – censorship - media

Obsah

<u>Úvod.....</u>	<u>7</u>
<u>Vymezení pojmů komunikace, mediální komunikace.....</u>	<u>7</u>
<u>Formy komunikace ve vztahu ke společenskému vývoji.....</u>	<u>9</u>
<u>Knihtisk a média v Německu první poloviny 16. století.....</u>	<u>11</u>
<u>Význam vynálezu knihtisku pro mediální komunikaci.....</u>	<u>11</u>
<u>Letáky a pamflety.....</u>	<u>12</u>
<u>Patisky a neautorizovaná vydání.....</u>	<u>14</u>
<u>Fenomén tiskař.....</u>	<u>17</u>
<u>Výbava dílny.....</u>	<u>17</u>
<u>Tiskař jako určující element dílny.....</u>	<u>18</u>
<u>Stručný nástin života a díla Martina Luthera.....</u>	<u>20</u>
<u>Wittenberská univerzita a její podíl na rozmachu knihtisku.....</u>	<u>24</u>
<u>Církevní a císařská cenzurní opatření pro německý jazykový prostor 16. století.....</u>	<u>30</u>
<u>Vnímání mediální komunikace v reformačním Wittenbergu.....</u>	<u>33</u>
<u>Kázání.....</u>	<u>34</u>
<u>Recepce knihtisku a soudobých letáků.....</u>	<u>36</u>
<u>Závěr.....</u>	<u>38</u>
<u>Seznam použité literatury.....</u>	<u>39</u>

Úvod

Jestliže je komunikace procesem člověku bytostně vlastním, pak je mediální komunikace nevyhnutelnou adaptací na technologický pokrok. Přenos informace zprostředkovaný nosičem, skýtajícím potenciál oslovit libovolné množství posluchačů, s sebou přináší i odpovídající společenské a politické reakce. Médium jako nástroj, umožňující šířit názory, zpochybnit nedotknutelné a nadchnout pro myšlenku tisíce lidí, nelze vnímat bez jeho významu pro politiku a bez významu politiky pro médium.

Vynález knihtisku je jedním z prvních případů, kdy nová technologie dala hlas myšlenkovému směru, v tomto případě reformaci. Martin Luther knihtisk označoval za dar boží, umožňující mu šířit evangelium; Luther pak svým konáním napomohl šíření knihtisku v Evropě.

Ve své práci se pokusím analyzovat specifika mediální komunikace v období raného novověku se zaměřením na oblast Německa a univerzitního města Wittenberg jako vznikajícího centra knihtisku. Dále charakterizují vliv mechanizace tiskové produkce na mediální komunikaci a reakci církve a vrchnosti na nově vzniklou situaci, především v podobě cenzurních opatření. Podrobněji se také zmíním o stěžejní postavě reformace 16. století Martinu Lutherovi a jeho vztahu ke knihtisku a tiskařům.

Vymezení pojmů komunikace, mediální komunikace

Komunikace je základním předpokladem vzniku jakékoli formy společnosti. Obecně tento pojem označuje přenos informace v nejrůznějších podobách a formách od zdroje k příjemci, nicméně množství případů a situací, kdy může tento přenos nastat, je značné. To potvrzuje i množství konkrétnějších definic, kdy lze vycházet kupříkladu z etymologie, technické či technologické stránky věci, nebo například jejích sociálních aspektů, jejich dopadů na různé oblasti společnosti a jejich vzájemné vztahy. Hausenblas definuje komunikaci jako „obcování, společné podílení se na nějaké činnosti ve vzájemném kontaktu“, prazákladní podstatu pak uvádí Wilke jako „dorozumění mezi živoucím“. Etymologicky vzato pak pojem pochází z latiny, kde „communicatio“ znamenalo vespolečné účastnění, „communicare“ pak společně něco sdílet (Vybíral, 2009, s. 25). Již ze samotné podstaty procesu je nasnadě, že je komunikace neoddělitelně propojena se společenským vývojem a děním, je jejich hnací silou

a společnost je naopak nejen participantem komunikačních procesů, ale především jejich původcem.

Mediální komunikace je pak proces, který k přenosu informace od zdroje k příjemci (popř. příjemcům) využívá prostředků pro přenos fixované informace v prostoru a čase (médií); další definice praví, že médium je technický prostředek, sloužící k přenosu výroku k teoreticky neomezenému publiku (Wilke, 2000; Cejpek, 2005). Definice se zde opět značně různí především v závislosti na vědní disciplíně, z jejíhož pohledu je médium definováno. Tento způsob však předpokládá odpovídající společenskou úroveň, neboť vyžaduje nejen zvládnout technologii produkce dokumentu v množství dostatečném pro oslovení cílového publika, ale i schopnost publika zprávě porozumět (což je, budeme-li se držet komunikace pomocí médií, do vynálezu zvukového přenosu a rozmachu rozhlasu takřka výlučně podmíněno gramotností a odpovídající jazykovou vybaveností). Charakteristická je i místně nebo časově vymezená standardizace média, od typografie tištěného letáku, přes obvykle užívané fráze v jeho titulu, po způsob jeho distribuce a okolnosti recepce obsažené informace.

Výše nastíněné charakteristiky jsou aplikovatelné především na komunikační procesy jako takové, aniž by braly dostatečně v potaz jejich obecnou souvislost s úrovní a stavem společnosti, a tím i jejími potřebami a požadavky v této oblasti. Mnohé prvky současné mediální komunikace lze pozorovat již od antiky. Podobně je také třeba uvést tyto prvky do souvislosti s kontinuálním vývojem komunikace v rámci společnosti, o což se pokusím v následujících odstavcích.

Formy komunikace ve vztahu ke společenskému vývoji

Prvotní formou komunikace v jednoduchých společnostech je komunikace orální; na komunikující neklade žádné další nároky, než znalost společného jazyka. Výlučná oralita s sebou nese dva následky: zůstává spojena s jednoduchými formami lidské společnosti, tedy s kmenovým založením s jeho sociální soudržností a hegemonií. Dále pak neexistuje jakákoli fixace informací, které jsou předávány jen ústně současně žijící generaci. Je tedy nasnadě, že je toto období komunikace zcela nerekonstruovatelné (výjimky tvoří prvotní kodifikace jinými kulturami), a především, že se stává zcela tradicionalistickým. Silný je zde prvek kolektivní paměti, která je díky výlučné oralitě velmi dynamická – společnost se snadno zbavuje myšlenek, které pro ni nejsou potřebné. Tento stav klade vysoké nároky na paměť, díky čemuž se v zájmu zachování většího objemu znalostí pouze v paměti vyvíjejí různé mnemotechnické pomůcky, které následně díky tvárnosti předávaného mění podobu jazyka.

Výlučná oralita je vytlačena vynálezem písma. Nejstarší systémy písma pocházejí z oblasti Mezopotámie a Egypta, tedy z doby okolo 3. tisíciletí př. n. l. (Kneidl, 1989, s. 13). Ačkoli se ještě jedná o písmo obrázkové, jeho objev a použití znamená zásadní pokrok: informace jsou pevně fixovány na něco jiného, než na mluvího, jsou přenosné v čase napříč generacemi. Díky tomu utvářejí podmínky pro organizaci společnosti, tj. rozvíjí se náboženství, právo, stát a obchod. Jeho využití je však omezené na povětšinou relativně úzkou skupinu obyvatel, často tradičně spojenou s výkonem funkce v jedné ze jmenovaných oblastí. Doba, po kterou probíhá socializace této sekundární činnosti, pak závisí na flexibilitě společnosti a její otevřenosti vůči změnám. Nutno také dodat, že objev písma oralitu zcela nevytlačil, ale byl pouze příčinou zániku jejího monopolu. Obě formy komunikace vedle sebe existovaly a navzájem se doplňovaly, což je příznačné pro veškerý další vývoj; orální komunikace jako nejzákladnější způsob sdělení nebyla nikdy vytlačena, ale postupem času se v populárních formách (např. televize a rozhlas) stává sekundární.

V semitském prostoru pak vzniká v polovině druhého tisíciletí před Kristem hláskové písmo, které je později zdokonaleno Řeky přidáním vokálů; podstatným posunem od prvních hieroglyfických písem byl výrazně nižší počet znaků a jejich větší jednoduchost, což

zesnadňovalo osvojení si těchto znalostí, a tím pádem rozšířilo skupinu potenciálních příjemců informace (Kneidl, 1989; Wilke, 2000).

V antickém Řecku a Římě lze pozorovat první předstupně mediální komunikace – vznikají zde mechanismy účinného oslovení co možná nejvyššího počtu obyvatel za pomoci promyšlených, formalizovaných metod. Oblastí, která definovala základy úspěšné komunikace s velkou skupinou posluchačů, je řecké a později římské umění rétoriky. Dle Aristotela k řeči patří tři prvky: řečník, obsah řeči a posluchači. Typy řečí se pak odvíjí od příležitosti a obsahu: soudní, slavnostní a promluva ke shromáždění; formuluje také úspěšné argumentační a přesvědčovací metody. Naplno v praxi uvedli toto umění sofisté. Tento stav mimo jiné dokazuje provázanost politiky s formami veřejné komunikace – jak v Řecku (Athénách), tak Římě zažívá největší rozmach za republikánského řízení. Vznikají také právní úpravy – v Římě je právo kodifikováno Zákonem dvanácti desek, v Řecku pak existovalo právo zvykové, přičemž oboje se týká i této problematiky.

Grafickou podobu pak přináší římské „Acta diurna“ (Acta urbis). Šlo o veřejně vyvěšované vyhlášky, zpravidla tesané do kamenné nebo kovové desky, podávající zprávy trojího druhu: protokoly jednání v Senátu, oznámení o výročích a důležitých událostech během roku, a konečně pak „soft news“ - zajímavosti a kuriozity. Prokazatelně vycházely rozpětí let 59. př. n. l. až 222 n. l. Šlo o efektivní zdroj informací, navíc s gramotným a v řeckém duchu kultivovaným publikem. Zásadní byla jejich aktualita, periodicita, alespoň v Římě byly veřejně přístupné a pojednávaly o více tématech.

Z jiných způsobů komunikace jmenujme římskou státní poštu, fungující přes prostor celého středozevního moře, a optickou signalizaci – jednalo se o systém signálních věží, který fungoval na principu podobném dnešnímu telegrafu. Vývoj v této oblasti na několik století zastavil pád Říma a nastalý chaos zkonsolidovala až karolínská renesance v 8. století. (Wilke, 2000)

Nástupem středověku se pak dostává do popředí jako určující instituce především církve a její řády a kláštery, dále pak univerzity, cechy, městské magistráty, a královská, biskupská a vévodská kancléřství. Vzhledem k politickým a ekonomickým zájmům těchto kruhů zde vzrůstá informační potřeba. Napříč všemi vrstvami společnosti, kterou lze charakterizovat jako společnou existenci do značné míry uzavřených a samostatných institucí, pak prochází

spojující element církve. Je jedinou korporací, která má přesah přes jednotlivé státní a správní instituce a univerzity, zároveň je také jediným spojovacím článkem mezi silně izolovanými společenskými vrstvami. Křesťanské zprávy a poselství byly přenášeny kázáním, kde stále přežívala antická rétorika. Náboženské rituály tak skýtaly prostor jak pro komunikaci „oficiální“, tj. směrem od instituce k obyvatelstvu, tak pro komunikaci neformální, mezilidskou a skupinovou na církevní půdě.

Kromě církve fungovala samozřejmě i „světská“ komunikace. Zde lze na rozdíl od komunikace církevní hovořit o „příležitostné veřejnosti“ - zatímco v předchozím případě se jednalo o komunikaci v rámci náboženského rituálu, který měl v denním programu pevné místo, zde se jedná především o příležitostná shromáždění, jako například říšské sněmy. Sem přicházeli světští panovníci (kteří však nezřídka byli současně zástupci církevních stavů), a s nimi i o komunikaci se starající „personál“ - heroldi a reimsprecheři, kteří byli využitelní i pro politické účely. Veřejnost v dnešním slova smyslu z těchto uzavřených událostí, organizovaných určitou společenskou vrstvou jen pro sebe samotnou, zůstávala vyloučena.

Tento nedostatek kompenzovaly trhy, které kromě své hospodářské funkce nevyhnutelně plnily i funkci komunikační. Často zde vystupovali i hudebníci a řečníci, kteří cestovali z místa na místo a novinky sdělovali „rýmem a písni“, jako „wandernden Journalisten“; informovali jak o politických událostech, tak i o populárních událostech lokálního charakteru, či jednoduše o aktuálních bulvárních senzácích.

Z hlediska forem zde přetrvává díky exkluzivitě alespoň základního vzdělání úzkým společenským vrstvám výsostné postavení orality a vizualizace. Čtení tedy pak často probíhalo jako hlasitý přednes skupině posluchačů. Monopol orality však díky opisům literatury pozvolna mizí, což je charakteristické především pro 11.-13. století. Charakteristickým znakem je používání latiny, které sice přináší komplikace nutností překonat jazykovou bariéru, nicméně je zárukou spolehlivé internacionality (Wilke, 2000).

Knihtisk a média v Německu první poloviny 16. století

Význam vynálezu knihtisku pro mediální komunikaci

Zásadním mezníkem v historii mediální komunikace je Gutenbergův vynález knihtisku. Přes jeho počáteční dětské nemoci a rozporuplné přijetí veřejností záhy

demonstruje svůj multiplikační potenciál, a to v do té doby nepředstavitelné míře. Jestliže opis kodexu klasickou cestou trval podle rozsahu přibližně 2,5 roku, pomocí knihtisku vznikl tentýž titul za měsíc. Vyšší produkované množství exemplářů za výrazně kratší čas, podpořené kvalitním vybavením officíny, srazilo cenu tištěných knih, především Bible - jejich množství navíc boří do té doby obvyklý postup specializace učence na jedno dílo. Množství titulů pak sice nevytváří novou čtenářskou skupinu, která mezi sebou literaturu porovnává, ale znatelně ji rozšiřuje. Množství tisků také mění tradiční vztahy a funkce – je možné číst Bibli individuálně, na akademické půdě stupuje kniha v konkurenci lektorovi. Zvyšuje se i kvalita obsahu – obavy před multiplikací chyb v textovém zrcadle byly oprávněné, ale chybovost byla stále nesrovnatelně nižší, než v případě opisů. Snaha předejít tiskové chybě dává vzniknout funkci přímo v dílně sídlícího korektora.

Nová technologie se na poměry své doby šíří velmi rychle. V roce 1468, kdy Gutenberg zemřel, fungovalo zhruba deset tiskáren¹, o deset let později se knihtisk rozšířil do většiny velkých evropských měst. V roce 1518 pak ve třech stovkách měst fungovala tisícovka dílen. Nová technologie umožňovala modernizaci stávajících komunikačních běhů, které dříve obstarávaly skriptografické prostředky, což se týkalo především školství (zejména četná tištěná vydání latinské gramatiky - donáta), správy (tisk formulářů, vyhlášek) a církve (Gutenbergova Bible a liturgie). V mnoha případech se sice jednalo o plnění identických úkolů novými prostředky, svědčí to ale o rychlé adaptaci na novou technologii. Ta byla záhy využita i pro veřejné komunikační účely. Konečně se užitím lisu technologizovalo soukromé a pracovní šíření informací. Vychází teoretické a juristické komentáře, kalendáře, slovníky. Znovu jsou vydáváni antičtí klasikové, ale i legendy (Parsifal) a knížky lidového čtení.

Letáky a pamflety

Knihtisk se svou vysokou produkční rychlostí neovlivnil jen produkci knih, ale i ostatních dokumentů, které byly s to jeho potenciálu využít. Jednalo se především o jednolistové letáky, jak propagační, tak informativní. Samotné jednolisty měly dlouhou tradici jako dokumenty úřední či církevní, především odpustkové listiny. Informativní funkce zde byla spíše marginální, především kvůli nízkým nákladům, jazykové bariéře (téměř všechny jednolisty, publikované církví, byly přinejmenším do konce 15. století v latině) a tím i

¹ Wilke uvádí 9-12

omezeným počtem čtenářů. Obvyklým způsobem zveřejnění jednolistu bylo jeho vyvěšení na frekventovaném místě (náměstí, kostel, městská brána, most apod.), kýžený efekt však vyžadoval čtenáře, který zprávu předal negramotné, popřípadě jazyka neznalé části obyvatel.

Oproti knihám, tehdy stále ještě nákladným především díky jejich vazbě, velkému rozsahu, formátu a výzdobě, byl leták velmi levný, na výrobu nenáročný, a tedy reprodukovatelný ve velkých nákladech. Díky tomu se jeho vzhled rychle ustálil: hlavičku tvořil nadpis, přičemž se ale ještě nejednalo o novinové titulky dneška (Abdruck, Copia, Bericht, Relation...). Pozornost přitahoval dramatický styl, jímž byly letáky psány: dramatičnost a závažnost popisovaného dění byla podložena výrazy typu „strašný“, „podivuhodný“, „neslýchaný“, „zázračný“ apod. (Wilke, 2000) Pod titulem byla umístěna ilustrace, která tvořila dominantní součást letáku, po níž následoval krátký informativní text, často veršovanou formou. Ilustrace doplňovala tištěnou zprávu tak, aby se dal smysl sdělení pochopit i bez doprovodného textu, případně bez umění číst; zároveň to byla reakce na tehdejší poptávku po vizualizaci a ilustracích všeho druhu, čili obchodní tah za účelem lepšího odbytu. Pravděpodobně nejzásadnější změnou byl způsob jejich distribuce a manipulace s nimi; do rozšíření knihtisku se objevovaly zřídka, a když, tak jako úřední nebo církevní listina, a jednalo se o rukopisy, staticky umístěné na veřejném místě. Množství letáků, které byly schopné tiskařské dílny vyprodukovat, dovolovaly médiu mobilitu. Tím se mění i jeho efekt, vnímání se individualizuje, přesouvá se z veřejných míst do okruhu rodiny, známých a domova. (Bünz, 2006)

Na počátku šestnáctého století se formální podoba jednolistového letáku již do značné míry ustálila. Sabine Griese uvádí tři stálé, typické znaky: leták je z papíru nebo pergamenového listu libovolného formátu a popsán jen z jedné strany. Libovolný formát přitom znamenal otisk identické maloformátové matrice na jeden velký arch, který byl následně rozřezán. Druhou „konstantou“ je jednoznačný, uzavřený text, velmi často doplněný grafikou; třetí konstantou je pak jejich identičnost a vydávání po uzavřených nákladech. (Honemann 2000, s. 130-131) (Upřednostňovanými formáty byly kvart a osmerka, používaným materiálem papír, nebo méně často pergamen (v jehož případě byl malý formát zásadní ekonomickou výhodou, neboť nebylo nutno používat nákladné archy obvyklé velikosti). Typy písma byly zpravidla obvyklé pro daný čas a dané území, velikost písma pak byla přímo úměrná významu sdělení. K jednolistu bývala připojena malá tištěná značka tiskaře – tiskařský signet. Tisk samotný zde nebyl natolik precizní, jako u knih a listin,

tištěných pohyblivými literami; jednolistové letáky byly po této stránce relativně hrubě zpracované, preferující množství na úkor kvality. Skoro stoprocentní propojení letáku reprezentuje deskotisk, kdy byl do řezby zahrnut i text. (pod čar. Tento způsob tisku je zároveň nejstarší formu jednolistů, doloženou z poloviny 13. století.

Touto formou byly ještě před Gutenbergem vydávány donáty, *biblia pauperum*, církevní prohlášení a výnosy) Na rozdíl od klasických kovových liter, které tiskly ve srovnání s dřevotiskem s chirurgickou přesností a pokrývaly tedy inkoustem poměrně menší část listu, tiskne xylografie mnohem větší plochou, a tedy papír namáhá mnohem větším množstvím inkoustu, používá také větší tlak pro tisk. Oboje má za následek zvrásnění papíru vlivem vlhkosti inkoustu, deformaci vlivem tlaku, a celý obrazec prosvítá na rubovou stranu, čímž znemožňuje oboustranný tisk (pozn: zde je třeba rozlišit pojmy Flugblatt a Flugschrift. Flugblatt je ekvivalentem výše popsaného jednolistého letáku, Flugschrift je pak drobný svazek podobného formátu, ale tištěný klasicky literami a o rozsahu okolo deseti stránek, s minimem ilustrací a maximem textu. Obsahově šlo o teze, tištěné přednášky či kázání apod. Samotný termín Flugschrift navíc vzniká až v 18. století (Wilke, 2000)). Typický je široký záběr témat, od náboženství po satiru (Honemann 2000, passim).

Patisky a neautorizovaná vydání

Rozmach tiskařství a fascinace nejen jeho možnostmi v šíření informací, ale také jeho výdělečným potenciálem, přinesl fenomén sice neznámý, ale v kontextu doby nabyvší nového rozměru: patisky a neautorizované kopie. Vidina ekonomického zisku byla jednou z částí kruhu vzájemné podpory reformace a tisku: reformace se svým pozornost přitahujícím sdělením představovala velkou tiskařskou příležitost, a na druhou stranu by takový dopad a rozšíření se reformačních myšlenek nebylo možné bez dostatečného mediálního zázemí. Tento koloběh vyústil ve vlnu zakládání nových dílen, které produkovaly v drtivé většině to, po čem byla aktuálně poptávka (Newman 1958, s. 105). Obvyklá praxe navíc byla taková, že namísto komunikace mnoha dílen s knihkupci, která by ve výsledku mohla být zdrojem uspokojení lokální poptávky po určitém titulu, tištěném v sousedním městě, dílny začaly požadovaný titul tisknout samy. Často nepřesně a takřka vždy bez vědomí, natož svolení autora (Edward 1994, s. 7). Právní vakuum zůstalo dlouho nezaplněno a nápravu v této oblasti

zčásti přinesly sílíci a postupně účinnější cenzurní opatření, a individuální snahy o nezaměnitelnou autorizaci děl.

Neskrývaný tah za ekonomickým ziskem se brzy stal terčem kritiky akademiků, duchovních i zbytku veřejnosti, Martina Luthera nevyjímaje. Ten se touto otázkou zprvu zabýval jen okrajově, nicméně se do středu jeho zájmu přenesla v momentě, kdy byl situací sám postižen. Jeho provolání *An den christlichen Adel deutscher Nation* z roku 1520, k jehož tisku byl autorizován Melchior Lotter mladší, se stal záhy žádaným, a poměr oficiálních vydání k neautorizovaným byl zhruba jedna ku sedmi (Gilmont, 1988). Vydání překladu Nového zákona v září 1522 pak znamenalo počátek laviny neautorizovaných kopií: do Lutherovy smrti jich bylo 87 (Newman, 1958, s. 107). Luther sice rychle pochopil, že tento přístup je nejlepším možným způsobem, jak na danou problematiku upozornit, nicméně ostře vystupoval proti obsahovému a významovému zkreslení a zkomolení, ke kterému v této oblasti tisku často docházelo. Odsuzoval také čistě hmotnou motivaci tiskařů, a opakovaně proti ní vystupuje a protestuje ve svých spisech.

Popularita řemesla a jeho výdělečného potenciálu však stoupala a kulminovala až koncem Selské války roku 1525. Tiskaři v té době nejčastěji vydávali letáky a Lutherova díla obecně. Nárůst produkce zároveň znamenal zostření konkurence mezi jednotlivými tiskaři; klíčovým faktorem se stala rychlost, jakou byla dílna s to dílo vydat. Základní myšlenkou bylo samozřejmě dodržet co nejkratší časový odstup od sepsání rukopisu díla, katalyzátorem, který hnal rychlost reprodukce na její meze, byla snaha tisknout a prodat dříve, než konkurence. Toto snažení bylo následkem tehdejší tržní situace – marketing neexistoval, nejúčinnější taktikou tedy bylo zaplavit trh co největším množstvím zboží. Pozměnění textu tiskařem mělo krom profesní chyby i čistě tržní příčiny: politická situace někdy ponoukala i autorizované tiskaře k drobné změně textu či poznámek tak, aby lépe splňovala podmínky lokální poptávky. (Newman 1958, *passim*). Časté také bylo vytváření fiktivních edic, uváděna byla vzdálená nebo smyšlená místa vydání, pokud tyto údaje byly spolu s údaji o autorství vůbec uvedeny.

V důsledku konkurencí udržovaného vysokého tempa produkce tak docházelo k až poněkud absurdním situacím: Luther si v září roku 1525 stěžoval norimberské městské radě, že části jeho knihy tištěné v Norimberku byly zcizeny; tempo tisku v Norimberku však bylo výrazně vyšší, než ve Wittenbergu. Docházelo i k případům, kdy se doslechl o úspěšném

vydání svého spisu, aniž by tento stačil opustit wittenberskou tiskárnu (Gilmont 1988). Takto narychlo vydané texty měly často pouze ekonomický účel, postrádaly autorské komentáře, obsahovaly řadu typografických i tiskových chyb (Newman, 1958). Obvyklé bylo, že se po vydání edice ve Wittenbergu rychle objevily reprinty v Lipsku, Norimberku, Strassburgu, Augsburgu, Basileji.

Luther se tak ve snaze situaci čelit stal autorem jednoho z prvních opatření pro ochranu intelektuálního vlastnictví. Jako označení svazků, pocházejících z jím pověřené tiskárny, a tím pádem obsahující nezakreslený text, používal několika složitých dřevořezů. První zobrazoval jehně, kalich a prapor s křížem, druhý pak tzv. Lutherovu růži. Jednalo se o rodový znak, zděděný po otci, obsahující pětistou růží se znamením kříže ve středu a iniciály M. L. Těmito znaky sám označoval knihy, které osobně prohlédl; poprvé je použil při vydání druhé části překladu Starého zákona do němčiny, tištěného u Cranacha a Döhringa v roce 1524. Objevily se samozřejmě pokusy o napodobeniny, jmenujme v této souvislosti například tiskaře Johanna Knobloucha ze Strassburgu, který se snažil symboly pro zvýšení prestiže napodobit, jednalo se však o ojedinělý případ. Efekt, kterým mělo být snížení počtu pirátských edic, se sice nedostavil, pozoruhodné nicméně je, že byla Lutherova značka takřka bez výjimek respektována a tedy nepoužívána tiskaři bez jeho svolení, čímž splnila svůj účel průkazného označení originálu.

Patisky a neautorizované tisky představovaly nový fenomén. Dosavadní způsob produkce knih, totiž opisem, ze své profesně, zdrojově a především časově nákladné podstaty nic takového neumožňoval, a dosavadní legislativa se zaměřovala pouze na cenzuru či např. nactiutrhaní. Do té doby obvyklý systém adaptací a parafrázování začal být postupně vytlačován novou situací, za níž stál Luther, potažmo jeho důraz na přesné zachování znění textu, a v odpověď na reformaci vzniknuvší cenzurní opatření, požadující povinné autorské a nakladatelské údaje. Zvážíme-li pak Lutherův osobní postup, pak lze směr, jakým postupoval, lze v různých obměnách, od certifikovaného loga nakladatele až po softwarový CD-klíč, sledovat dodnes – známka, chránící autorství, zaručuje unikátnost díla a pevný svazek s autorem, který bezpečně garantuje autorství, a odlišuje originál od pokusů o napodobeniny.

Fenomén tiskař

Politické, společenské a ekonomické dění především pozdního 15. a první poloviny 16. století ovlivnil Gutenbergův vynález knihtisku, využívajícího pohyblivé litery. Jeho multiplikační potenciál se podepsal na podobě knižního trhu, procesu vzniku knihy a komunikace a změny nastalé v důsledku jeho rozšíření předznamenaly vývoj v těchto oblastech.

Výbava dílny

Výbava dílny potřebným instrumentářiemi a materiály byla značně nákladnou záležitostí. Mezi základní potřeby patřil samotný lis a sady liter, popřípadě formy k jejich odlévání. Vzhledem k tomu, že se litery používáním logicky opotřebovávaly, byla nutná spolupráce s písmolijcem – buď externě, nebo jako se zaměstnancem přímo v dílně. Nezvyklé nebyly ani výpůjčky sad mezi jednotlivými dílnami (Bohatcová, 1990, s. 120). Litery obvykle reflektovaly lokální typografické zvyklosti, tzn. pro Itálii byla typická rotunda, gotikoantika a antika, ve střední Evropě pak textura a bastarda (Bohatcová, 1990, s. 120). Sady liter jiných, než středoevropských písem, zejména alfabety a hebrejštiny, byly jednou z nejvzácnějších částí vybavení, přinejmenším v době, kdy se jednalo o ojedinělé případy a znamenaly tak nemalou konkurenční výhodu. Objevují se až počátkem 16. století zejména u humanistických tiskařů, nezdá se i v univerzitním prostředí, jako například u Nicolause Marschalcka ve Wittenbergu (Grossmann, 1970, s. 53).

Preciznosti liter odpovídala charakteristika inkoustu. Relativně malá plocha, kterou litera tiskla, vyžadovala inkoust, který se nebude rozpíjet, prosakovat, a bude dobře barvit i v tenké vrstvě; to vše vyžadovalo hustý inkoust, který byl na litery nanášen válcem. Na něj pomocí inkoustem napuštěných polštářků; šlo o proces, vyžadující zručnost a jistou praxi, neboť litery musely být inkoustem pokryty rovnoměrně, jinak docházelo k tiskovým vadám, nebo prosáknutí inkoustu na druhou stranu, což arch znehodnotilo (Bohatcová, 1990, s. 212). To platí především pro tisk knih; deskotisk používal inkoust tekutější (Honemann, 2000, s. 135). Na kvalitu liter byly kladeny zvláště vysoké nároky. Především musely být všechny sady identické výšky, jinak docházelo v případě příliš malých liter k nevytištění znaku, v

opačném případě pak k nedokonalému vytištění znaků okolních, poškození papíru a zvýšenému opotřebení dané litery. Jejich počet musel být vždy dostatečný pro tisk na velké formáty, a v mnoha případech na několika lisech současně; celkové počty liter pak mohly dosahovat řádově až desítek tisíc, počítáme-li i litery rezervní. Jejich materiál pak byla slitina olova, cínu a antimonu (Bohatcová, 1990, s. 212).

Tiskař jako určující element dílny

Osoba tiskaře byla především v do první poloviny 16. století prvkem, který vtiskl celkové produkci dílny její charakteristickou tvář. V době, kdy funkci nakladatele, korektora, tiskaře a nezřídka i knihkupce mnohdy plnila jedna osoba, bylo jeho vzdělání, představa o tematické profilaci dílny, přehled o knižním trhu a v neposlední řadě i jeho finanční schopnosti rozhodující. Především finanční stránka pak byla primárním omezením, se kterými se tiskař musel vypořádat; nákup vybavení a materiálu vyžadoval značnou investici ještě před vlastním prodejem, jehož výnosnost často záležela jen na něm samotném. Přednost tedy měly tituly na objednávku, či tituly se stálým odbytem: Gutenbergova a především Lutherova Bible, žalmy, liturgie a kalendáře, v případě univerzit skripta (Gilmont, 1988, passim).

Výběr titulu měl i druhou stranu mince; výběrem jednoho titulu tiskař jiný titul vyřadil. Rozhodnutím tisknout tiskař zároveň činil i rozhodnutí netisknout; tyto spojené nádoby pak utvářely mediální prostor Německa. V období mezi zveřejněním Lutherových tezí a koncem Selské války, tedy v době, kdy tisková produkce, zvláště letáková, dosahovala svého maxima, se důsledky této volby projevíly tak, že reformační letáky a literatura zcela přečíslnila obdobné hlasy ze strany katolické. Nedisponoval-li autor vlastní tiskárnou, musel se zpravidla obrátit na nejbližšího jiného tiskaře, který zpravidla vydělával na reformačních tiscích a opoziční hlas by pro něj tudíž pravděpodobně nebyl výdělečný. Proto často docházelo k situacím, kdy zájemce o tisk protireformačního díla hradil veškeré náklady s přírůžkou k ceně, nebo byl dokonce nucen tiskaře podplatit, aby jeho dílo vytiskl. Existovala však samozřejmě skupina tiskařů, která vydávala díla bez rozdílu názoru (Wilke, 2000, passim). Konkurenční tlak pak v určitých situacích tiskaře nutil k co nejvyššímu tempu práce. Typickým příkladem je situace, která nastala po vydání Lutherovy Bible. Jeho spisy se ukázaly být značně rentabilními, takže na základě toho začal značně stoupat počet tiskařů, kteří chtěli této situace využít. To nakonec způsobilo efekt spirály: rostoucí množství tiskařů si stále silněji konkurovalo, a tlačilo tak, v důsledku principů tehdejšího trhu, na co nejrychlejší vydání titulu. Kvalita vydání pak obecně klesala, nicméně rostoucí počet tisků na

trhu a snaha předčít konkurenci tlačil cenu zboží dolů. Výhodnější cena a tím i snazší dostupnost pak byly výsledky této honby za ziskem, a poznamenaly tak podobu knižního trhu i komunikace (Bohatcová, 1990; Bünz, 2006; Wilke, 2000).

Stručný nástin života a díla Martina Luthera

Martin Luther se narodil roku 1483 v Eislebenu Hansovi a Margaretě Luderovým. Záhy po jeho narození, v roce 1484, se rodina z ekonomických důvodů přestěhovala do Mansfeldu. Otec zde pracoval jako horník, což oproti Eislebenu znamenalo finanční přilepšení, především po založení vlastní živnosti. Lutherovo vzdělání začalo v Mansfeldu, kde od roku 1497 navštěvoval školu Bratří společného života (Fratres Vitae Communis) v Magdeburgu, a o další rok později pokračovalo v Eisenachu. Roku 1501 zahajuje studia na univerzitě v Erfurtu. O tři roky později je ukončuje magisterským titulem a začíná studovat práva. Studium práv bylo přáním jeho otce, který v tomto oboru viděl stálé a výhodné zaměstnání. Luther však jeho ambice nesplnil, právnickou fakultu opustil a začal se zabývat filosofií a teologií. V červenci 1505 vstoupil do řádu augustiniánů v Erfurtu. Zde úspěšně postupuje v řádové hierarchii (roku 1507 je vysvěcen na kněze) a věnuje se studiu Bible. Lutherův úspěch upoutal pozornost Johanna von Staupitze, který se podílel na založení univerzity ve Wittenbergu. Ten mu nabídl možnost přednášet, a v roce 1508 ho povolal do konventu v univerzitním městě (Friedenthal, 1996).

Luther zde získal titul *baccalaureus biblicus* a v zimním semestru přednášel exegezi žalmů. Jeho přednášky začal v tištěné formě vydávat Rhau-Grunenberg, první tiskař, s nímž Luther spolupracoval. Po roce zde své působení přerušil a navštívil Řím. Zkušenosti z jeho cesty do papežského města ho do budoucna silně ovlivnily, především pak osobní kontakt s problémy, které již kritizovali mnozí jeho předchůdci, tedy především se zesvětšťováním a obecně úpadkem církevní morálky. Příznačná je i skutečnost, že v tu dobu začínala stavba chrámu Sv. Petra, kvůli kterému papež Julius II. vyslal do Německa prodejce odpustků a kazatele dominikána Johanna Tetzela. Na jaře roku 1512 se Luther vrátil zpět do Wittenbergu, kde opět začal přednášet. V neobvykle nízkém věku dvaceti devíti let získal doktorát a byl děkanem von Staupitzem vybrán jako jeho nástupce v pedagogické činnosti. (Marius, 2000, s. 82, 84).

Psal reflexe na texty žalmů a listy sv. Pavla Římanům, při jejichž studiu se inspiroval jeho teorií „ospravedlnění skrze víru“: věřící dosáhne boží milosti pouze pevnou vírou v odpuštění hříchů skrze víru v Kristovu oběť, což Luther formuluje v přednáškách roku 1515. V souvislosti se svými zkušenostmi z cesty do Říma se posléze začal nevyhnutelně zabývat otázkou odpustků. Jeho smýšlení bylo zpočátku pravděpodobně smířlivé, nicméně Tetzeli

příchod do Saska byl rozhodujícím impulsem k tomu, aby proti této praxi vystoupil. (Jako jeden z rozhodujících argumentů je uváděn fakt, že klesl počet zpovědí krátce po zahájení prodeje odpustků v Sasku). Což učinil tehdy obvyklou cestou, zveřejněním svých 95 tezí na vratech wittenberského kostela jako podnět k disputacím.²

Kopii tezí zaslal arcibiskupovi Albrechtu IV. z Hohenzollernu, několika profesorům a svým přátelům. Od Albrechta kopie putovala do Říma, kde u papeže zprvu nevyvolala výraznou reakci. Roku 1518 však již byl Luther předvolán do Říma, aby se hájil proti nařčení z kacírství. Na počátku téhož roku vydává *Sermon vom Ablass und Gnade* (Kázání o odpustcích a milosti), které během deseti měsíců prošlo dvanácti vydáními. V dubnu se vydává do Heidelbergu, oficiálně podpořit svého studenta při diskusi o svých wittenberských tezích, na setkání augustiniánské kapituly. Již po cestě je nepřímě chráněn Fridrichem, který se právem obával o jeho bezpečnost. Klíčovým momentem dalšího vývoje je jasné vyjádření postoje Friedricha Moudrého, který Luthera v podstatě vzal pod ochranu. Lutherovo předvolání do Říma nebezpečně připomínalo události před necelým stoletím, totiž Husovu cestu do Kostnice. (Marius, 2000)

V Heidelbergu svou obhajobou udělal Luther hluboký dojem. Římské obvinění z kacírství odmítl, a své teze obhajoval na říšském sněmu v Augsburgu v říjnu 1518 proti biskupovi Thomasi Cajetanovi. Zde odmítl změnit svá stanoviska, a byl nucen z Augsburgu uprchnout. Augsburská obhajoba byla papežským ústupkem, vydobytým Friedrichem: výměnou za podporu Karla V., syna tehdejšího císaře Maximiliána I., při volbě císaře, bude Luther své teze hájit na sněmu v Augsburgu proti vybranému zástupci církve. Roku 1519, kdy byl zvolen císařem Karel V., byl Luther spolu s jeho kolegou Andreasem Karlstadtem předvolán do Lipska k obhajobě svých tezí v disputaci, kde jim oponoval Johann Eck. Eck, krom jiného církevní odborník na finančnictví jej srovnal s Husem a Viklešem; Luther zde veřejně popřel

² V roce 1513 se jako druhorozený syn stal arcibiskupem magdeburským a krátce nato i mainzským Albrecht IV., markrabě braniborský. Rychlý postup si zajistil především promyšleným uplácením, čímž se hluboce zadlužil rodině Fuggerů. Další finanční problémy se vázaly k městu Mainz, jehož představení si chtěli Albrechta jako Hohenzollerna udržet na arcibiskupském stolci, neboť hrozilo, že město případně saskému kurfiřtovi Friedrichu Moudrému. Vzájemně prospěšnou dohodou s Římem dosáhli jak papež Lev X., tak Albrecht IV. řešení – papež mohl obnovit prodej odpustků a financovat tak stavbu svatopetrského chrámu, Albrecht pak díky dohodě o rovném dělení výnosů z odpustků vyřešil svou finanční situaci (Marius, 2000; Mackenney, 2001)

neomylnost a svrchovanost koncilů a papežství. (Friedenthal, 2000; Tretera, 2006; Marius, 2000)

O rok později, v létě 1520 papež Lev X. vydal bulu *Exsurge, Domine*, hrozící Lutherovi exkomunikací a ustavující šedesátidenní ultimátum pro podrobení se Římu. Luther v odpověď vydal spis *Von der Freiheit eines Christenmenschen*, věnovaný papeži, a po vypršení dané lhůty svůj exemplář papežské buly spálil, čímž uvedl v platnost hrozící postihy. Téhož roku sepsal *An den christlichen Adel deutscher Nation*, kde se ve věci reformace obrací na šlechtu, neboť církve zde dle jeho názoru selhala. Vzhledem k pozornosti a nezdárka i sympatiím, které jeho myšlenky a disputace vzbudily, se mu dostalo nabídky podpory a ochrany od části říšského rytířstva, především od Franze von Sickingen a jeho spojenců. Na sněmu ve Wormsu, kam byl předvolán roku 1521, odmítl odvolat své teze a byl s konečnou platností exkomunikován. Wormský edikt krom toho zakazoval komukoli Lutherovi napomáhat a přechovávat či šířit jeho spisy. Nařizoval také cenzuru knih biskupy a zákaz tisku bez jejich souhlasu, pálení Lutherových spisů. O cenzuře bude ještě řeč v samostatné kapitole. Exkomunikace Luthera wormským ediktem byla *de jure* i *de facto* zbytečná, neboť tak učinil papež již bulou *Decet Romanum Pontificem* v lednu téhož roku, jako reakci na Lutherovo odmítnutí buly *Exsurge, Domine*. Vzhledem k závažnosti situace byl Luther fingoaně unesen Fridrichem III. na hrad Wartburg. (Friedenthal, 2000; Marius, 2000; Mackenney, 2001; Geiss, 1999).

Zde, pod falešnou identitou jako Junker Jörg, v nezvykle krátkém čase jedenácti týdnů přeložil Nový zákon do němčiny (tisk započal začátkem března). Jako podklady pro práci mu posloužila Vulgáta a exemplář řecké Bible, přeložené Erasmem Rotterdamským, přičemž důraz kladl především na texty v řečtině a Erasmovy komentáře. Jednalo se o nezvykle přesný překlad, navíc pozoruhodný z jazykového hlediska: šlo o směs několika nářečí a akademické spisovné verze němčiny, které díky enormnímu počtu výtisků a tím pádem i čtenářské základně prostupující všechny společenské vrstvy vytvořily základ současné podobě němčiny (Schirokauer, 1951). Bibli tiskl rekordním tempem Melchior Lotter mladší ve Wittenbergu, a na zářijovém knižním veletrhu v Lipsku zaznamenala fenomenální prodejnost.

V prosinci roku 1521 Luthera zprávy o nepokojích ve Wittenbergu přiměly k návštěvě v přestrojení. Zkušenost s kurzem, jaký začala situace nabírat, byla podnětem pro tvorbu spisu *Věrné napomenutí všem křesťanům, aby se varovali vzpoury a odboje* (Molnár, 1958, s.

206), obecně se pak stavěl velmi odmítavě k násilným metodám a vzpourám. Jeho teze však měly v tehdejší společenské prostředí spolu s nebyvalým ohlasem i podobně výrazné mobilizující účinky, častá misinterpretace a zobecňování pak vedlo k radikalizaci – tedy přesně ke stavům, jimž se Luther snažil vyhnout a které především vůbec neplánoval vyvolat (Molnár, 1958, s. 145). Vyburcovaný dav dle jeho názoru ztrácí schopnost rozlišovat dobro od zla (tamtéž). Jeho pobyt na Wartburgu se tak nesl v duchu rekapitulace dosavadních událostí a úvah nad jejich následky a ohlasem, věnoval se také otázce kritiky celibátu a mnišství. V březnu 1522 se vrátil do Wittenbergu a opět se zapojil do církevního a univerzitního života.

Sociální přesah, ačkoli nebyl explicitně přítomen, v kombinaci se stále gradující medializací a sílícím ohlasem radikálních kazatelů typu Thomase Müntzera, hrozil vyústit v otevřenou konfrontaci. Luther se s podobnými radikálními buřiči setkal již ve Wittenbergu, a odmítal jakoukoli jinou než misinterpretační spojitost mezi učením wittenberské univerzity a jejich revolučními názory, říká, že „nejsou z nás a nic se od nás nenaučili“ (Molnár, 1985, s. 230). Nicméně ještě v létě roku 1524 považoval za nepřijatelné řešit tuto otázku násilím, tedy zásahem ze strany šlechty. Záhy se však dostal do konfliktu s Thomasem Müntzerem, který mu zazlíval, že veškerý potenciál dal do rukou šlechtě a ostře Luthera napadl spisem *Proti bezduchému masu, které si hoví ve Vitemberku*. Ten jeho působení odsoudil pro podněcování vzpoury. Celá situace byla zdrojem Lutherova rozčarování a po vypuknutí selské války schvaluje šlechtický zásah proti vzbouřencům. To ho staví pod tlak dvojí kritiky – radikální, která mu vytýká odklon od učení v potřebné době, a katolické, která jej viní z vyvolání celé situace.

Selská válka a povstání říšského rytířstva pod Ulrichem von Sickingen pak znamenala posílenou pozici šlechty, která z války vyšla vítězně, a tím i přesun těžiště hnutí dále do těchto společenských vrstev. Na sněmu ve Spyeru roku 1526 byl přijat konsenzus o zodpovídání stavů císaři a Bohu, o tři roky později v tomtéž městě se pak proti většinové shodě o obnovení starých věroučných a majetkových poměrů na území Říše ozvalo jen několik málo knížat a měst. O uklidnění poměrů v Říši se snažil i Karel V., jehož silně znepokojovalo opět aktuální turecké nebezpečí. Na sněmu v Augsburku v roce 1530 bylo přijato Augsburské vyznání, snažící se najít a rozšířit společný základ víry katolíků a protestantů a uklidnit tím poměry v zemi. Pozornost zde byla věnována i procesu sekularizace Řádu německých rytířů. Autorem byl Philipp Melanchthon, Lutherův umírněnější žák s diplomatickým nadáním (Geiss, 2002, s. 246; McKenney, 2001, s. 181).

Luther po těchto událostech pak pokračoval ve své autorské a duchovní činnosti. Do roku 1545, kdy již přestal být schopen přednášet ze zdravotních důvodů, působil na wittenberské univerzitě. Zabýval se otázkami lichvy, válek s Osmany, židovství v kontextu tehdejší Evropy. Neustával v kritice papežství, často pro neschopnost organizace efektivního odporu proti Turkům. Zemřel 18. ledna 1546 v Eislebenu.

Wittenberská univerzita a její podíl na rozmachu knihtisku

Založení univerzity bylo vždy krokem zásadního společenského a mnohdy i politického významu. Celkovou podobu fakulty pak utvářela především společenská a politická atmosféra, v níž se nacházela, postoje jejích vyučujících, studentů a v neposlední řadě i její vlivní sympatizanti. Wittenberská univerzita byla založena roku 1502 Friedrichem III., řečeným Moudrým, kurfiřtem saským, jehož postoje byly značně určující pro budoucí směřování univerzity. Ačkoli katolík, jeho politické smýšlení a názory ho nakonec dovedly k podpoře Lutherovy reformace. (Ludolph, 2006) Univerzitu zakládá v odpověď svému bratranci, který měl v Lipsku univerzitu pro svou, vévodskou část Saska. Začátky byly v porovnání s Lipskem skromné, Wittenberg bylo na počátku 16. století provinční město s dvěma tisíci obyvatel. Tomu odpovídaly i skromné počáteční poměry na univerzitě: dvaadvacet profesorů přednášelo dvěma stovkám žáků (Friedenthal, 1996, s. 84, 89). Zde se Friedrich III. ukázal být schopným organizátorem, navazujícím důležité kontakty v intelektuálních kruzích (tamtéž, s. 85). Na jeho pozvání tak působili na univerzitě Martin Pollich, první rektor wittenberské univerzity a výrazná postava wittenberského humanismu, děkan Johann von Staupitz, významný malíř Lucas Cranach starší atd. Univerzita se rychle etablovala a stala jednou z nejvýznamnějších v Německu.

Chod univerzity s sebou nese potřebu dostatečné literární základny, především v podobě učebních materiálů. Tradiční metodou byly diktované opisy – předčítaná díla klasiků, čímž každý absolvent přednášky získal vlastní exemplář požadovaného díla. Vzhledem ke skutečnosti, že se wittenberská univerzita přinejmenším na svém začátku silně orientovala na univerzitu v Tübingen jako na svůj vzor, byla přijata myšlenka využít knihtisku, jehož popularita stále stoupala, v rámci akademické obce. Iniciativa pravděpodobně přišla od Martina Pollicha. (Grossmann, JST 1970) O významu, jaký byl knihtisku přikládán v rozvoji

univerzity, svědčí fakt, že první tiskař započal svou činnost ještě před oficiálním založením univerzity, tedy několik let před oficiálním zřízením univerzitní tiskárny (prvním tiskařem v této dílně se stal až Wolfgang Stockel v roce 1504). Tiskaři se pak ukázali být vlivnými spolupracovníky univerzity, a často se rekrutovali z řad profesorského sboru. Prvním tiskařem, který tiskl pro wittenberskou univerzitu, byl Nicolaus Marschalk.

Do Wittenbergu přichází Marschalck z Erfurtu jako vyučenec od tamního tiskaře Wolfganga Schencka a vstupuje do univerzitních kruhů jako magistr práv. První knihu, *Sphaera* od platonika Procla, tiskne ještě koncem roku 1501, tedy před oficiálním založením univerzity. Jako jeden z prvních v Německu, ještě v době svého působení v Erfurtu, tiskl řeckými typ. Do Wittenbergu přinesl nejen své obsáhlé znalosti a zápal pro jazyk a jeho výuku, ale především zde začal jako první s tiskem řečtiny. V roce 1503 tiskne svou přednášku, obsahující řecké výrazy v abecedě, a následně pokračuje v tištění učebnic řečtiny. Dále vydává traktáty a přednášky Petra z Ravenny, italského profesora kanonického práva, který ve Wittenbergu přednášel o morální filosofii (Gössner, Gmail), a učební texty profesorů, především Pollicha. Kromě tiskařské činnosti vyučoval řečtinu a klasickou řeckou filosofii, která se stala základem pro konflikty s konzervativnějšími vyučujícími, kteří prosazovali scholastiku.

Jeho nástupce Hermann Trebelius pokračoval v jeho humanistické lince. Do Wittenbergu dorazil roku 1502, kde Marschalckovi nejprve v tisku asistoval, nicméně po jeho odchodu po něm tiskařskou praxi i s vybavením dílny převzal. S Marschalckem se Trebelius setkal na univerzitě v Erfurtu, a odešel s ním do Wittenbergu, kde do doby před převzetím tisku působil pravděpodobně jako Marschalckův asistent. Pokračoval v podpoře výuky řečtiny, jak vlastní pedagogickou činností, tak tiskem skript (Eisagoge). Významným počinem, který opustil jeho tiskařskou dílnu, byl *Dialogus de Sacri Romani Imperii rebus* Johanna von Kitzschera, lektora římského práva (Kristeller, 1975, s. 416). Dílo stylem typicky renesanční bylo inspirováno Danteho alegoričností, konkrétně pak Peklem. Podstatná však byla především ostrá kritika poměrů v Říši a problematiky papežství, tedy problémů díky své aktuálnosti často diskutovaných nejen v univerzitních kruzích. V roce 1506 se přesouvá do Eisenachu, odváží si s sebou lis, který však věnuje Wolfu Sturmerovi z Erfurtu, který ho po následující dva roky používal, aby se nástroj vrátil zpět do Wittenbergu v letech 1507 nebo 1508 (Grossmann, 1970).

Na podzim roku 1503 žádá děkan filosofické fakulty Sigismund Epp Friedricha III. o podporu v plánu pozvat na univerzitu tiskaře pro produkci děl tehdy tradičního, v dynamickém prostředí Wittenbergu však relativně konzervativního skotismu. Friedrich návrh přijal s výhradou, že tiskař svou činnost rozšíří i ve prospěch jiných fakult, a pověřil Pollicha a von Kitschera organizací výběru v celouniverzitním zastoupení. V roce 1504 byl vybrán Wolfgang Stockel, který se téhož roku stěhuje z Lipska do Wittenbergu. Stockelova produkce měla vyrovnat nedostatek scholasticky orientované literatury, což v souvislosti s jeho humanisticky smýšlejícími předchůdci vyvolalo kritickou reakci ze strany konzervativního profesorstva. Stockelův příchod tak znamenal zachování rovnováhy mezi scholastikou a ostatními teologickými směry (Grossmann 1958, s. 60).

Stöckel jako první tiskne první část spisu Petra z Ravenny *Compendium pulcherimum juris canonici*, teprve pak začal tisknout skotistickou literaturu: Aristotela s dodatky a komentáři Jana Dunse Scota, Porfyria z Tyru a Petra Hispana (editováno Sigismundem Eppem). Jak bylo obvyklé, tiskař své dílo věnoval svému mecenáši. V případě Aristotelovy Metafyziky šlo o dedikaci Fridrichu III., v níž, jak bylo dobrým zvykem, děkuje a chválí jeho vášeň pro filosofii a její znalost. Toto vydání typicky scholastické literatury bylo na univerzitě používáno profesory až do roku 1519, kdy byla tato filosofická škola opuštěna. Stockelova činnost se nicméně nesetkala s očekávaným ohlasem v řadách studentů a vyučujících, což bylo pravděpodobně důvodem pro jeho brzký odchod zpět do Lipska, kde se setkal se vstřícnějším publikem. Později se stal členem menšiny protireformačních tiskařů.

Wittenberg tak zůstal v letech 1506-1507 bez tiskaře. Vzhledem k morové epidemii, která se Wittenbergu nevyhnula, byla univerzita přesunuta do blízkého města Herzberg, a po dobu dočasné rezidence univerzity v tomto městě byla jakákoliv tiskařská činnost pozastavena.

Pravděpodobně z iniciativy von Staupitze v roce 1508 přichází do Wittenbergu Johann Gronenberg. Rok 1508 je pro Wittenberskou univerzitu a dění s ní spjaté zásadní, kromě jmenování nového akademického tiskaře vydává univerzita nová statuta a snaží se přilákat další studenty. Především je pak do Wittenbergu povolán Martin Luther, s nímž se Gronenberg seznámí osobně a stane se prvním tiskařem, s nímž posléze Luther naváže užší spolupráci. Proto nepůsobí překvapivě, že jeho dílna byla po roce 1512 umístěna v augustiniánském konventu, kde Luther působil – lze tak soudit podle kolofónů na jeho raných tiscích. Podstatná je také skutečnost, že Gronenberg byl prvním tiskařem, který byl pozván

oficiální cestou, tj. přes kurfiřtský dvůr – jeho dva předchůdci byli řešením na podnět univerzity, nikoli zemské vrchnosti. (Bünz, 2006; Gilmont, 1988)

V tradici předchozích tiskařů, zejména Trebelia, se Gronenberg intenzivně věnoval řečtině, jak na poli tisku, tak jako pedagog. Jeho výuková praxe byla o to významnější, že řečtina tehdy ještě nepatřila mezi jazyky běžně vyučované na univerzitách. Prvním dílem z Gronenbergova lisu byl latinský překlad Rudolfa Agricoly, německého humanisty, *Praecepta Isocratis*, vydaný roku 1508. O tři roky později tiskne Sibutovu báseň *Torniamenta*, popisující pompézní turnaj, konaný v roce 1508, s dřevořezy Lucase Cranacha, který již ve Wittenbergu dříve pracoval na malbě oltářů pro tamní katedrálu. Dosavadní jazykové spektrum tisku téhož roku rozšiřuje o hebrejštinu dílem tomisty Andrese Bodensteina von Karlstadt *Distinctiones Thomistarum*. Dílo bylo opět věnováno Friedrichu III, a ačkoli tomistické, neslo renesanční prvky. V mezidobí mezi Lutherovým příchodem a zveřejněním jeho devadesáti pěti tezí (1508-1517), tiskl převážně humanistickou literaturu a antické klasiky (Grossmann 1958, s. 69-73). Roku 1509 vydává Aristotelovo dílo *De anima*, první moderní aristotelský překlad, plánovaný k použití jako učební text. Vedoucí kurzu, kde měl být text použit, Chilian Reuter, byl sice tomista, ale nebyl na univerzitě jediný, kdo objektivně uznal kvalitu nových překladů klasiků. Do roku 1513 pak tiskne několik děl kontroverzního básníka a kritika náboženských poměrů Thilonia Philhymma. Prvním dílem byla *Tetralogia*, komedie formou dialogu, věnovaná Pollichovi z Mellerstadtu. Tisk obsahoval řecké a hebrejské pasáže. V roce 1511 pak vychází *Triumphus Bacchi*, o dva roky později pak *Batrachomyomachii*.

O dva roky později tiskne latinskou edici žalmů, velmi pravděpodobně pro použití na Lutherových přednáškách – usuzovat tak lze z širokého marginálního prostoru, který sloužil k rukopisným poznámkám. V roce 1516 si u něho Luther nechává tisknout části Taulerových kázání s krátkým autorským úvodem. Uveden nebyl autor, ani titul a text byl vydán pod názvem *Eyn geystlich edles Buchleyynn*³. Roku 1517 pak vydává *Die sieben Busspsalmen*. Opět jde o Lutherův překlad do němčiny s autorskými komentáři. V letech 1515-1516 pak Luther přednášel o dopisech Římanům (Pavlov dopis), jako podklady pro to nechává tisknout u Grunenbergova části vulgáty. Lutherova spolupráce s Gronenbergem pro tiskaře znamenala nárůst počtu knih, tištěných v němčině; Luther plánoval tisky oslovit především saské

³ plným názvem *Eyn geistlich edles Buchleyynn von echter undetscheyd und vorstand, was der alt vnd new mensche sey*

prostředí. Větší množství literatury v němčině také indikovalo změnu společenského a kulturního klimatu směrem k humanistické orientaci (Grossmann, 1970, s. 67-71).

V roce 1516 navazuje Luther v Lipsku kontakty s tiskařskou rodinou Lotterů, jmenovitě s Melchiorem Lotterem starším. Vztahy Luthera a této tiskařské rodiny byly natolik úzké, že jako jediné tiskárně, sídlící mimo Wittenberg, opakovaně svěřoval tisk právě rodině Lotterů. Myšlenka pozvání této tiskařské rodiny získala podporu množství profesorů, kteří spolu s Lutherem předložili Fridrichu III., jenž s návrhem souhlasil.

Co se týče Lotterovy tiskařské produkce, první, menší zakázky si domluvou dělil s Gronenbergem, nicméně Luther postupně začal Lottera preferovat. Ten tak tiskne jeho úspěšné letáky *An den christlichen Adel der deutschen Nation* a *De captivitate Babylonica ecclesiae*. Třetí traktát, *Von der Freiheit eines Christenmenschen*, naopak tiskne Gronenberg (Gilmont, 1988, passim).

Rozhodujícím momentem, který definoval další vývoj (nejen) wittenberského knihtisku, bylo Lutherovo rozhodnutí tisknout svůj překlad Nového zákona u Melchiora Lottera mladšího. Lotter ve spolupráci s Lucasem Cranachem, který k publikaci vytvořil 21 autorských dřevořezů, a zlatník Christian Döhring figuroval jako vydavatel. Podnik, vyžadující díky enormnímu nákladu třech tisíc výtisků značný kapitál, byl dokončen v rekordně krátkém čase – Luther svůj překlad dokončil koncem února roku 1522, krátce nato byl zahájen tisk, a hotový náklad se objevil na zářijovém veletrhu v Lipsku. Lotter díky tomu musel tisknout na třech lisech současně, což dále zvyšuje nutné investice do liter. Jako formát byl zvolen přístupný kvart, díky čemuž byla cena výrazně nižší, než bývalo zvykem. Jména Luthera ani Lottera nebyla kvůli stupňujícím se císařským a papežským protireformačním (a obzvláště antilutheránským) opatřením uvedena, Lucas Cranach však své dřevořezy kvůli prevenci plagiace podepsal (Lutherovo jméno se objevilo až v 8. edici, v roce 1524). Náklad měl fenomenální úspěch, byl během dvou měsíců vyprodán a následovala reedice (Newman, 1958, s. 106).

Začátek dvacátých let 16. století je pro wittenberský knihtisk ve znamení silící konkurence a množství nově příchozích tiskařů. Roku 1521 dorazil do Wittenbergu Nikolaus Schrilenz a ustavil tiskárnu v domě Andream Karlstadta, o dva roky později, v roce 1523, pak Hans Lufft z Lipska. Téhož roku zakládají Lucas Cranach a Christian Döhring nakladatelství

a vlastní dílnu v Cranachově domě pod supervizí Josefa Kluga. Tato tiskárna vydala jako první Lutherovy druhé a třetí části Starého Zákona, ale po nějaký čas i první edice většiny jeho děl, včetně první oddělené edice jeho žaltáře. Cranach a Döring měli dost kapitálu na posílení svých pozic, a ostatní tiskárny ve Wittenbergu byly závislé na reprintech Lutherových děl. Motivací nově přichozích i podnikajících byl úspěch Lutherovy Bible, což platilo pro celý německý jazykový prostor (o patiscích bude řeč v samostatné kapitole).

Kvůli nastalé konkurenci a neshodám se spolupracovníky a Lutherem opouští roku 1525 Melchior Lotter mladší Wittenberg. Rok poté přestává z neznámých důvodů tisknout dílna Cranacha a Döhringa, v roce 1528 pak Wittenberg kvůli konkurenci opouští Lotterův mladší bratr Michael. Tiskaři, kteří ve Wittenbergu zůstávají po následujících dvacet let, jsou tedy Hans Lufft, Nikolaus Schirlenz, Josef Klug a Gronenberg.

Luther byl od roku 1520 poněkud omezen v publikační činnosti vlivem císařských a papežských zákazů, a po ukončení činnosti Cranachem 1526 převzal v podstatě kompletní tisk biblí Hans Lufft, přičemž jeho prvním dílem byl revidovaný Nový zákon. Dotiskl zbývající části Starého Zákona, první kompletní Bibli (1534), Lutherův *Betbüchlein* (1522), a od roku 1528 dále *Kirchenpostille*. Vytiskl až na čtyři části Lutherova sebraná díla, dvanáct německých a sedm latinských. Lufftova práce měla zásadní podíl na významu Wittenbergu jako tiskařského centra, ale začátky byly poněkud skromné – první tisk, *Octavo Pentateuch*, nemělo typograficky rozlišený text a poznámky, a kde zbýval prostor pro ruční doplnění iniciál. Ještě později si půjčoval štočky na tisk dřevořezů od Michaela Lottera. Dominantního postavení mezi ostatními tiskaři dosáhl pravděpodobně díky jeho obchodnímu duchu a razanci v potřebných případech.

Gronenbergovi tím pádem nezbylo mnoho zakázek, místo toho tiskl Lutherův *Großer Katechismus* (od roku 1529 až do ukončení produkce), tiskl sám německy a latinsky Melancthonova díla *Confessio Augustana* a *Apologia*. Tiskl také proklamace a oficiální publikace kurfiřtskému dvoru, s Wittenberkem jsoucího jediným centrem tisku v ernestínském Sasku. Dokonce zásobil Fridricha Moudrého polním lisem s posádkou na tažení v letech 1542 a 1546.

Zbytek tiskařů se s nastalou nepříznivou situací vypořádával v rámci možností: Nikolaus Schirlenz tiskl knihy Šalamounovy *Ecclesiasticus* v letech 1535 a 1546, v roce 1529

vydává Lutherovu revizi Nového zákona, kterou původně tiskl Melchior Lotter s bratrem Michaelem. Specializoval se na tisk Lutherova Malého katechismu v různých německých jazykových mutacích (Gilmont 1988, passim).

Církevní a císařská cenzurní opatření pro německý jazykový prostor 16. století

Cenzura a cenzurní opatření jsou stejně staré, jako je stát sám. Prvotní cenzurní opatření lze sledovat již v antice, přesněji v Řecku. Nešlo ještě o cenzuru v jejím dnešním významu, tedy cílené filtrování informací a myšlenek z médií a společenské komunikace, ale o obsahové omezení: totiž o zákon, který stanovoval trest za pomluvy; podstata úpravy podoby mediální komunikace zákonem je ale naplněna. V Římě existoval obdobný zákon. Nešlo však o cenzuru v dnešním slova smyslu, neboť neexistovaly příslušné státní instituce, které by se obsahovou stránkou médií zabývaly. Změnu v přístupu přinesl až ve 4. století císař Konstantin přijetím křesťanství za hlavní náboženství r. 324 n. l. V následujících letech pak byly označeny klasické řecké spisy za pohanské, v principu srovnatelným obdobím byla éra ikonoklasmu. Ve 13. století vzniká inkvizice, zaměřující se ve své činnosti jak na konkrétní osoby, tak na písemnosti (Fischer, 1982, s. 13-15). Církevní cenzura pak má za kacíře jedince, který šíří mylnou nebo rouhačskou věrouku.

Podmínky 15. a 16. století vyžadovaly ze strany cenzorů specifický přístup. První cenzurní opatření pochází z univerzity v Kolíně, kde knihtisk fungoval od roku 1466. Cenzura zde byla nejprve praktikována samotnou univerzitou na základě papežských encyklik proti jednotlivým vydávaným titulům; první takové opatření bylo přijato roku 1475. Z téhož roku také pochází první zmínky, opět z Kolína, o obsahovém přezkumu světskou komisí, a o čtyři roky později propůjčuje kolínské univerzitě papež Sixtus IV. cenzurní právo. (Fischer, 1982, s. 17) Roku 1486 ustavuje Berthold von Henneberg, arcibiskup mohučský trvalou cenzurní komisí, pravděpodobně první organizaci s tímto posláním ve středověku. O rok později, v roce 1487, vydává papež Inocenc VIII. bulu „*Contra impressores librorum reprobatorum*“, která cenzuru právně kodifikuje a předznamenává směry, kterými bude cenzura v pozdější době postupovat.

Stanovuje, že nesmí být tištěno nic, co je v rozporu s vírou, bezbožné nebo vedoucí ke svárům, a nařizuje tiskařům předložení rukopisu pověřeným členům biskupství.

Jádrem cenzurních opatření té doby byla preventivní cenzura, která spočívala v obsahovém přezkumu titulu před jeho předáním tiskaři. Nevhodné nebo indexované tituly musely být odevzdány, v případě odmítnutí hrozily finanční sankce nebo exkomunikace. Seznam papežem zakázaných jednotlivých titulů se postupem času značně rozrůstal, až dal vzniknout na tridentském koncilu v roce 1564 seznamu *Index librorum prohibitorum*, který platil až do roku 1966 (Wilke, 2000).

Prvotním záměrem církevní cenzury bylo udržení „čistoty víry“ a jejich morálně-výchovných aspektů. Prosazování cenzury lze rozdělit do tří stupňů: po počátečním čistě církevním dohledu tento pozvolna převzaly světské instance, než časem získala světská cenzura navrch. Císař Maxmilián I. povolal do Strassburgu doktora práv Oesslerera, kde přijal funkci „Generalsuperintendent des Bücherwesens in ganz Teutschland“, o jehož činnosti bohužel není příliš známo (Wilke, 2000).

Specifikem prostředí Německa 16. století je neustálé zápolení o svrchovanost mezi papežem a císařem, a silná odbojnost německé šlechty vůči císaři. Tento stav značně zpomaloval a narušoval veškeré pokusy o funkční cenzurní opatření: papež s císařem vynášeli často stejná rozhodnutí, která pak stavové velmi často nerespektovali. Často také docházelo k prolínání církevních a světských pravomocí. Císař nedisponoval dostatečnou hmotnou silou k vymáhání svých požadavků; dlouholetým německým paradoxem bylo, že právě odbojná šlechta byla císařovou jedinou vojenskou silou. Na šlechtě také často spočívala povinnost vymáhání cenzurních opatření na svém území; tato snažení byla za stávajících okolností odsouzena k nezdaru, neboť nemalá část šlechty a měst, pro něž platila podobná pravidla, konvertovala k protestantismu nebo s jeho idejemi přinejmenším sympatizovala, a tedy postrádala motivaci k jejich naplňování. Dalším důvodem, proč dlouho nepřicházely razantní zásahy proti knihtisku především ze strany měst, byl jeho rychle rostoucí ekonomický význam (Holborn, 1942). Neustálé zostřování nařízení a jejich periodicky opakované vydávání celkově svědčí o jejich neefektivitě.

První císařský zákaz konkrétního titulu byl vydán v roce 1512. Šlo o zákaz „Židům prospěšné a křesťanům škodlivé“ literatury humanisty Johanna Reuchlina. Druhým zákazem

na říšské úrovni pak byl interdikt Lutherových děl, zveřejněný 27. 3. 1521 (Fischer, 1982, s. 24). Ten byl předebran Ediktem wormským, který mimo děl Lutherových stavěl mimo zákon i všechna ostatní díla, nesouhlasící s tehdy panujícím katolickým kánonem. Usnesení říšského sněmu ve Špýru z roku 1529 toto rozhodnutí opětovně potvrzuje, a rozšiřuje širší opatření preventivní cenzury. Platil přísný zákaz tisku, dokud nebyl rukopis prohlédnut a schválen vrchností nebo jí pověřenými příslušnými úředníky, a postihy byly rozšířeny na tiskaře, vydavatele, ale i autora a prodejce neschválené literatury. V praxi však bylo nejsnazší kontrolovat již vydané knihy, i když i v této oblasti se jednalo vzhledem ke kvantitě knižní produkce o takřka nemožný úkol. Zvýšená pozornost při kontrole byla věnována aktualitám a pamfletům, ale i zde opět silně záleželo na dohlížející vrchnosti. Naopak zcela nekontrolovatelné byly jednolistové letáky. Silné zostření cenzury následovalo vždy v závěru vojenského konfliktu – nejprve po Selské válce, kdy však letáková produkce opadla samovolně, ale ve zvýšené míře po Šmalkaldské válce a Augsburském míru, v tuto chvíli již jako obrana statutu quo (Fischer 1982, s. 33).

Od roku 1524 bylo vydáno několik císařských nařízení s gradující razancí, která měla nejen vyřešit problém odbojné šlechty, ale i přinést vymezení pravomocí císaře a církve. Pro oblast knih a letáků byly nejdůležitější usnesení říšského sněmu ve Špýru z roku 1526, 1529 a Augsburku z roku 1530. V augsburském případě bylo poprvé jasně řečeno, že císař má nejen svrchovanou jurisdikci pro oblast tisku, ale i právo zakročit proti šlechticům, kteří nebudou prosazovat cenzurní opatření. Výnos z roku 1529 pak ustavuje povinnost uvádět jméno tiskaře, místo tisku a autora, čímž dává nepřímou vzniknout dnešní podobě titulního listu (Wilke, 2000). Další podobný výnos pochází ze sněmu ve Wormsu roku 1535 a v podobě ediktu pro oblast Flander, vydaný o pět let později v roce 1540. Roku 1548 na sněmu v Augsburku, konaném v roce 1555, byly do cenzurních opatření poprvé výslovně zahrnuty i noviny a jejich ekvivalenty (Fischer, 1982, s. 26). Nařízení nově zahrnuje i malbu, rytiny a odlitky (Wilke, 2000).

Formulace augsburského míru jako taková sice neobsahovala žádnou klauzuli o knihách nebo tisku, ale zapověděla hanobit povolená náboženství a stala se tak fakticky cenzurním zákonem. Špýrský sněm pak v roce 1570 povoluje tisk jen v rezidenčních, univerzitních a říšských městech a povinně zavádí tiskařskou přísahu, jejíž porušení bylo trestáno zákazem činnosti. Nově také doporučuje nehlášené, namátkové kontroly. Svrchované císařské cenzurní právo, ze své podstaty *dei gratia*, pak vyústilo v udělování privilegií k tisku (*privilegia impresoria*), což ve spojení s namátkovými kontrolami patřilo mezi nejúčinnější opatření

tohoto druhu. V letech 1569 a 1579 vzniká ve Frankfurtu císařská knižní komise, která kontroluje knihy na trzích, udává aprobace k prodeji a je držitelem konfiskačního práva. (Wilke, 2000).

Papežská a obecně církevní linie se pak s císařskou doplňuje a v mnohém překrývá. Papež Alexandr VI. roku 1501 nařizuje pokutu a zákaz tisku všech titulů krom těch výslovně povolených titulů pro tiskaře, který svou činností šíří dezinterpretaci Písma. Nařizuje také konfiskaci a pálení vybraných titulů. Bula *Exsurge, domine!* z roku 1520 vydaná papežem Lvem X. pak zapovídá tisk, šíření, prodej a držení Lutherových děl. Množství titulů, s nimiž se musel papežský stolec vypořádat, měl za následek nový druh opatření: zakazoval četbu indexovaných knih věřícím. Šíře produkce však znemožnila preventivní cenzuru, která však stále byla trvalou součástí cenzurních nařízení. Nejvýznamnějším papežským výnosem pak bylo sestavení indexu nežádoucí literatury, již zmíněný *Index librorum prohibitorum*. Jeho vydání roku 1564 předcházela řada dílčích indexů, především lokálního charakteru; šlo tak o logické vyústění dosavadní politiky v této oblasti. Díky politickému vývoji index došel svého určení a byl postupně rozšířen po celé katolické Evropě (Fischer 1982).

Vnímání mediální komunikace v reformačním Wittenbergu

Wittenberg byl na samém začátku 16. století nevýrazným saským městem bez výraznějších zvláštností. Významnou změnou bylo rozhodnutí saského kurfiřta Fridricha III. Moudrého zde založit univerzitu, což učinil roku 1502. Založení vysoké školy s sebou přineslo kromě přílivu obyvatel v podobě studentů a profesorů také odpovídající rozkvět obchodu, a co se ukázalo být nejdůležitějším, knihtisk. Ten záhy nabyl nesmírného ekonomického významu, šířil po Německu věhlas univerzity, což s sebou přinášelo další posluchače, a město se postupně z provinčního měnilo v univerzitní, které se sice nemohlo měřit s dlouho fungujícími akademickými metropolemi, jako Lipsko či Kolín, ale nepostrádalo ambice, energii a kurfiřtskou podporu (Marius 2000).

Růst města z provinčního v univerzitní s sebou nesl mnohé změny, které zasáhly i wittenberské komunikační procesy. Charakteristická byla dominující oralita, daná především nízkou úrovní gramotnosti většiny obyvatelstva. Nejobvyklejší metody mediální komunikace,

tedy vyvěšení listiny s patřičným oznámením na veřejné místo, nejčastěji v blízkosti kostelního portálu, městské brány či na tržišti, se neobešlo bez hlasitého společného předčítání, často spojeného s debatou o tématu.

Kázání

Mnohem důležitější, zároveň ale specifitější formou komunikace bylo kázání. Jednalo se o událost s dlouhou tradicí, která měla pevné místo v denním režimu lidí, při níž se setkávala početná skupina obyvatel, před a po kázání pak docházelo k diskusím v okolí chrámu. Především se ale jednalo o mluvené slovo, které bylo sice z části omezené jazykovou bariérou latiny. Jeho podstatná složka však byla komunikována v národním jazyce, přičemž zároveň sloužilo jako světský informační kanál pro lokální, národní a mezinárodní zprávy. Jeho prostřednictvím byly vyhlášeny nové zákony, nové daně, oznamováno vyhlášení nové války apod. (Taylor 2003, s. 98).

Nástup humanismu a později reformace změnil tradiční podobu kázání, v níž přetrvala od vrcholného středověku. Charakteristický byl důraz na scholastickou důslednost, která ovlivnila i jazykovou stránku přednesu. Vliv humanismu se však nevyhnul ani pulpitům raného 16. století, ačkoli mnozí teologové a zástupci kléru považovali tento směr za podezřelý, především kvůli přílišnému zdůrazňování authority pohanských autorů⁴. I přes tuto nedůvěru si mnozí kazatelé našli cestu především k Cicerovi a Quintilianovi a jejich teorii rétoriky. Jejich studia kultivující mluvený projev však nic neměnila na skutečnosti, že veřejné pranýřování kacířů a kacířství dale zůstalo pevným bodem kázání (Taylor 2001, s. 16).

Charakteristickou podobu wittenberského reformačního kázání pak utvářeli především Martin Luther a Philipp Melanchthon. Luthera kazatelskou činností pověřil roku 1514 jeho představený von Staupitz. Augustiniánští mniši byli spolu s benediktíny odpovídajícím způsobem školeni a patřili tak k nejčastějším a často nadprůměrně dobrým kazatelům (Taylor 2001, s. 36). Lutherova raná kázání tedy v augustiniánském konventu a wittenberském městském kostele byla v dobovém duchu scholasticky ovlivněná a mezi léty 1515 a 1517 je v nich patrná inspirace německým mysticismem.

⁴ Nicméně inspirace antickými autory, ať již přiznaná nebo nepřiznaná, probíhala celým středověkem

Lutherova kazatelská činnost i jeho osobitá dikce jsou hojně zachovány z povětšinou latinsky psaných prepisů, pořízených nejčastěji univerzitními studenty. Postupem let si vypracoval vlastní metodiku a postupy výstavby, obsahového výběru a samotného přednesu kázání. Za základ považoval podrobné studium Písma; na opatrném výkladu jeho vybraných částí také svá kázání stavěl. Byl zvyklý si o daném tématu nastudovat, co nejvíce bylo možné, a při samotném projevu se neomezoval přesnou, připravenou osnovou; kázal vždy vybavem pouze stručným, heslovitým nástinem, který pravděpodobně psal krátce před projevem.

Posluchače oslovoval jednoduchostí: jednoduché, téměř dětinsky vystavěné kázání je dle jeho názoru vždy nejpůsobivější (Pettergree 2005, s. 19). Neznamenal to ovšem, že by slevoval z obsahové stránky; kazatel podle jeho představ měl být pragmatickým, v dané problematice hluboce vzdělaným řečníkem, který dokáže téma předat pokud možno co nejjednodušeji a nejsrozumitelněji. Do jeho rukopisu patřilo např. hojné vršení propojených příkladů a ustavení antitezí imaginárním dialogem, používal párové protiklady: dobro-zlo, Bůh-Satan, zákon-evangelium. Důraz kladl na vztahování Písma k životům posluchačů. Typické bylo i dělení obsáhlejších témat do navazujících, uzavřených cyklů (Pettergree 2005, s. 18). Charakteristická a postupně proslulá byla jeho hovorová, místy až vulgární slovní zásoba (Tretera 2006, s. 261). Protiváhou mu byl vynikající teoretik rétoriky Philipp Melanchthon, jehož pojednání o rétorice byla uznávána jak evangelickými, tak katolickými vzdělanci napříč Evropou a jejichž rozšířením a užíváním se podoba lutheránského kázání v mezích požitosti unifikovala (Taylor 2001, s. 50). Podoba kázání ve Wittenbergu však zůstala lokálně specifická.

Lutherův skutečný styl řeči není přesně zaznamenán, neboť prepisy svých kázání osobně upravoval do podoby vhodné k tisku. Prepisů se dochovaly necelé dva tisíce, což činí odhadovanou třetinu celkového počtu kázání, které za svůj život pronesl. Kázal vždy minimálně jednou za týden, většinou však častěji; např. za rok 1528 bezmála dvestěkrát (Pettergree 2005, s. 18).

Kázání pak tedy byl místně a časově omezený, přesto však účinný nástroj komunikace myšlenky velkému množství recipientů; ti se pak na základě Lutherova učení sami stávali šířiteli. Pro negramotné obyvatelstvo se také jednalo o jednu z mála možností přímého kontaktu s textem Bible a další literaturou. Orální charakter odstraňoval gramotnostní bariéry, Lutherův důraz na komunikaci v národních jazycích pak i bariéry jazykové.

Recepce knihtisku a soudobých letáků

Leták patřil mezi média, která v první polovině 16. století zažila největší rozmach. Kombinace jednoduchého textu v národním jazyce, často z mnemotechnických důvodů veršovaného, a související dřevořezné grafiky, která listu svou velikostí dominovala, svým zaměřením na co nejvyšší možnou srozumitelnost i pro negramotné obyvatelstvo sklídila v prostředí dominantní orální kultury nebývalý úspěch. Mnozí reformátoři v čele s Lutherem záhy rozpoznali potenciál, jaký tisk s důrazem na obraz skýtá v tehdejší populaci zaměřené na obraznost, což korespondovalo s Lutherovými zájmy oslovit a poučit především „prostého člověka“ (Reiter 2011, s. 3).

Letáky často pracovaly s protiklady, zejména při porovnávání věroučných témat, zobrazováním relevantních ilustračních výjevů (od pracujícího sedláka po archetyp zkaženého mnicha), při vhodných příležitostech, například církevním koncilu nebo zasedání říšského sněmu se často objevují portréty významných osobností. Například Lutherův portrét byl zejména v době zasedání koncilu ve Wormsu značně populární; v tehdejších reáliích byl důležitý jednotící element, ikona, již se stal částečně proti své vůli právě Martin Luther.

Zvláštní význam pro budoucí vývoj měly depikce sedláků a řemeslníků, obecně nemajetných společenských vrstev. Sedlák se v křesťanské ikonografii objevuje již v předchozích obdobích, ale nejedná se vždy o zcela pozitivní obraz. Často je porovnáván s vrchností, symbolizuje jednoduchost, nevzdělanost a vulgaritu a zároveň tak dokazuje nadřazenost vrchnosti. Reformace tento styl zcela obrací a sedláka staví do popředí svého zájmu. Sedlák se zde mění ve schopnou vůdčí postavu, autoritativní podporu Lutherových myšlenek, stejně jako v bojovníka za tyto ideje bez dříve často akcentované jednoduchosti, pasivity a přizemnosti. Tato interpretace vzbuzovala silné obavy z reakce chudých vrstev obyvatelstva vyvolané novým sebenazíráním (Reiter 2011, s. 50), zvláště, když se místy objevily letáky s depikcí revolučního ražení (např. vojenský útok na papeže či útok sedláků na šlechtu (tamtéž)).

Zpravidla anonymní způsob šíření letáku otevíral velký prostor pro jejich individuální výklad; současně ale bránil autorovi v dodatečném vysvětlujícím výkladu jeho původního názoru a záměru. Volnost interpretace znamenala paradoxně v nestabilním prostředí Německa možnost radikálního výkladu reformačních myšlenek, který stál v přímém konfliktu s Lutherovým učením a interpretací Kristova učení, která byla sociálně revolučních myšlenek prostá. Ve Wittenbergu mohl do případných nesrovnalostí osobně zasáhnout, což činil během

nepokojů v době svého pobytu na hradě Wartburg na podzim roku 1521, nicméně v jiných oblastech Německa dění ovlivnit nemohl (Marius 2000, s. 320).

Luther se možnosti desinterpretace svých myšlenek a jejich vztažení na sociální rovinu obával a snažil se tomuto předejít. Zdůrazňoval nutnost interpretace jak svých tezí, tak Písma jako celku, nikoli doslovně (Newman 1958, s. 98). Snaha udržet sociální řád ve stávající podobě jej pak postavila proti radikálněji smýšlejícím reformátorům (McKenney 2001, s. 175).

Názory na knihtisk se po dlouhou dobu nesly v podobném duchu. Ačkoli se Wittenberg stal jedním z center německého knihtisku, kritické hlasy se ozývaly i zde. Aktuální byla otázka věrohodnosti překladu a správnosti interpretace, zejména v případě biblických textů (Newman 1958, s. 98).

Závěr

Ve své bakalářské práci jsem se pokusil popsat vliv knihtisku na mediální komunikaci obecně v Německu a konkrétně ve Wittenbergu první poloviny 16. století. Knihotisk se svým multiplikačním potenciálem poprvé způsobil situaci, kdy se informace šířily nezávisle na svém zdroji. Poprvé také mediální komunikaci ovlivňují tržní mechanismy, jak dokládá příklad Lutherova překladu Bible. Informace se také masově šířily z anonymních zdrojů, a k oslovení recipienta bylo použito orálních, vizuálních i textových prostředků současně. Objevuje se problematika autorského práva a vznikají první pokusy o její řešení, stát a církve jsou nuceny vypořádat se s novou situací. Mediální komunikaci jako celek však do značné míry formují jednotlivci – tiskaři s různými záměry, výsledky a postupy. Jsme rovněž svědky zesíleného vlivu mediální komunikace na sociální dění.

Jmenované procesy jsou svou podstatou stále aktuální i v současnosti, a tytéž otázky je možno si pokládat při vzniku nového prostředku masové komunikace. Styčným bodem je pak nárok na orientaci jedince, a reakce stávajících mocenských struktur na novou situaci.

Seznam použité literatury

- CEJPEK, Jiří. *Informace, komunikace a myšlení: úvod do informační vědy*. 2. přeprac. vyd. Praha: Karolinum, 2005, 233 s. ISBN 80-246-1037-X.
- EDWARDS, Mark U. *Printing, propaganda, and Martin Luther*. Berkeley: University of California Press, c1994, xiii, 225 p. ISBN 05-200-8462-4. Dostupné z: <http://www.books.google.com>
- FISCHER, Heinz Dietrich. *Deutsche Kommunikationskontrolle des 15. bis 20. Jahrhunderts*. New York: K.G. Saur, 1982, 360 s. ISBN 35-982-1345-X.
- FRIEDENTHAL, Richard. *Luther: sein Leben und seine Zeit : mit 38 Abbildungen*. 7. Aufl. München: Piper, 1996c1967, 681 s. ISBN 34-922-0259-4.
- GEISS, Imanuel. *Dějiny světa v souvislostech*. Vyd. 1. Praha: Ivo Železný, 1999, 529 s. ISBN 80-240-0453-4.
- HOLBORN, Louise W. Printing and the Growth of a Protestant Movement in Germany from 1517 to 1524. *Church history*. 1942, vol. 11, no. 2, p. 123-137. Dostupné z: <http://www.jstor.org>
- HONEMANN, Volker. Einblattdrucke des 15. und frühen 16. Jahrhunderts: Probleme, Perspektiven, Fallstudien. Tübingen: Niemeyer, 2000, x, 533 p. ISBN 34-846-4012-X.
- KRISTELLER, Paul Oskar, Thomas A BRADY a Heiko Augustinus OBERMAN. *Itinerarium Italicum: the profile of the Italian renaissance in the mirror of its European transformations : dedicated to Paul Oskar Kristeller on the occasion of his 70th birthday*. Leiden: Brill, 1975, xxviii, 471 p. ISBN 90-040-4259-8. Dostupné z: <http://www.books.google.com>
- MACKENNEY, Richard. *Evropa šestnáctého století*. Vyd. 1. Praha: Vyšehrad, 2001, 395 s. Dějiny Evropy (Vyšehrad). ISBN 80-7021-469-4.
- MARIUS, Richard. *Martin Luther: the Christian between God and death*. 3. print., 1. paperback ed. Cambridge, Mass. [u.a.]: Belknap Press of Harvard Univ. Press, 2000, 542 s. ISBN 06-740-0387-X.
- MOLNÁR, Amadeo. *Na rozhraní věků: cesty reformace*. Praha: Vyšehrad, 1985, 436 s.
- NEWMAN, Jane O. The Word Made Print: Luther's 1522 New Testament in an Age of Mechanical Reproduction. *Representations*. 1958, č. 11, s. 95-133. Dostupné z: <http://www.jstor.org>
- NIEDEN, Marcel. Die Wittenberger Reformation als Medienereignis. In: EGO: Europäische Geschichte Online [online]. 2012 [cit. 2012-07-29]. Dostupné z: <http://www.ieg->

ego.eu/de/threads/europaeische-medien/europaeische-medienergebnisse/marcel-nieden-die-wittenberger-reformation-als-medienergebnis

PETTEGREE, Andrew. *Reformation and the culture of persuasion*. New York: Cambridge University Press, 2005, xi, 237 p. ISBN 978-052-1602-648. Dostupné z: <http://www.books.google.com>

REITER. *Printing press and broadsheet imagery: reproducibility and perception during the early german reformation (1517-1530)*. Bowling Green, 2011. Dostupné z: http://etd.ohiolink.edu/view.cgi?acc_num=bgsu1308557884. Diplomová práce. Bowling Green State University.

SCHIROKAUER, Arno. Der anteil des Buchdrucks an der Bildung des Gemeindeutschen. *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* [online]. 1951, č. 25, s. 317-350 [cit. 2012-07-07]. Dostupné z: www.proquest.com

TAYLOR, Larissa. *Preachers and people in the reformations and early modern period*. Boston: Brill, c2001, xviii, 397 p. New history of the sermon, v. 2. ISBN 90 04 11564 1. Dostupné z: <http://www.books.google.com>

TRETERA, Ivo. *Nástin dějin evropského myšlení: od Thaléta k Rousseauovi*. 5. vyd. Praha: Paseka, 2006, 374 s. ISBN 80-718-5819-6.

VYBÍRAL, Zbyněk. *Psychologie komunikace*. Vyd. 2. Praha: Portál, 2009, 319 s. ISBN 978-807-3673-871.